

A -hAtÓ toldalékról: egy újabb nonfinit tagmondat a magyarban?

Lipták Anikó & Kenesei István

Universiteit Leiden – MTA Nyelvtudományi Intézet¹

MTA Nyelvtudományi Intézet, 2013-10-29

0. Bevezetés

Képző vagy inflexió (= jel/rag)?

Korábbi esetek: *-hat/het; -ni*; → az összes igenév; *-ás/és*; személyjelölt igenevek (*a Mari vezette autó; a válla sériült katona*)

Hamis kérdésfeltevés: nem *igen/nem* döntés van képzés és inflexió között, hanem meghatározó jegyek különböző kombinációi/nyalábjai → inkább ilyen vagy olyan; fokozatosság, ld. szófajok, ill. nanoszintaxis

1. A *-ható/hető* az eddigi szakirodalomban

Kiefer & Ladányi (2000), Kiefer (2008)

- (1) $[V V_{pass}] + \text{-ható}_{Adj} = [Adj V_{pass}\text{-ható}]$
- (2) a. egy olvasható kiadvány
b. Ez a kiadvány olvasható.
- (3) a. a gyerekeknek nem adható könyvek
b. Ezek a könyvek nem adhatók gyerekeknek.

2. Kétfajta típus megkülönböztetése: *ható* melléknév vs. *ható* nemvéges (nonfinit) mondat

(i) fok/mértékhatózók csak melléknévvel

- (4) a. egy {kifejezetten / nagyon} hosszú /érthető szöveg MELLÉKNÉV
b. Ez a változás nagyon érezhető.
- (5) a. a problémára { *kifejezetten / jól } alkalmazható megoldás HATÓ MONDAT
b. Öt ember { *nagyon / könnyen } leültethető.

(ii) lexikai derivációk: a *ható* melléknév továbbképezhető

MELLÉKNÉV	HATÓ MONDAT
(6) ért-hető-ség	(7) *leültet-hető-ség
ért-hető-en	*leültet-hető-en
beszámít-ható-ság	*ad-ható-ság
beszámít-ható-an	*ad-ható-an

(iii) a melléknév fokozható

- (8) a. érthetőbb/legérthetőbb szövegek MELLÉKNÉV
b. beszámíthatóbb/legbeszámíthatóbb emberek
- (9) a. *Öt ember leültethetőbb, mint tíz. HATÓ MONDAT
b. *Ez a kabát fogasra akaszthatóbb (mint az).

¹ Mindkét szerzőt az *Átfogó magyar nyelvtan* c. OTKA NK 100804 kutatás, az első szerzőt pedig az NWO (*Netherlands Organization for Scientific Research*) *Focus and ellipsis* c. VIDI projektje is támogatta.

(iv) argumentumszerkezet

- A *HATÓ* MONDAT megőrzi az alapige argumentum- és eseménystrukturáját, továbbá módosítható ágens-orientált határozókkal

- (10) a. a *(gyerekeknek) adható könyvek *kötelező argumentum*
b. a *(fogásra) akasztható kabátok
c. a vékonyra lapítható fémek *másodlagos predikátum*

- (11) a. az eredmény helyben megvárható *eseménymódosító*
b. egy e-jegy többször nyomtatható
c. az akku folyamatosan tölthető

- (12) a. a légzár szándékosan nem nyitható fel *agens-orientált határozó*
b. a hozam okosan kiszámítható úgy, hogy...

- *HATÓ* MELLÉKNÉV:
 - nem őrzi meg az alapige eredeti argumentumstrukturáját
 - és ha van argumentuma, az melléknévi, nem az eredeti igéé

- (13) a. a (*Mari által) beszámítható emberek *csak külső argumentum nélkül*
b. a/az (*mindenki által) érthetőbb szövegek
c. János ma semmire sem kapható *melléknévi vonzatok*
d. János ma semmire sem { hajlandó / képes } cf. büszke vmire

(v) jelentésbeli tendenciák: a *ható* mondat *stage level* predikátum (alkalmi tulajdonság), a *ható* melléknevek pedig *stage* vagy *individual level* predikátumok (alkalmi vagy állandó tulajdonságok)

- (14) a. János nem megbízható *individual level predicate*
b. János nem bízható meg *(ezzel, most, ...)
stage level predicate

- (15) a. szerverleállítás történt vasárnap 18.30 körül, emiatt nagyjából 21 óráig nem voltunk elérhetőek
b. Az idáig fizetett bérleti díjak a gazdasági válság beérkezéséig elviselhetőek voltak.

1. Táblázat

a <i>ható</i> alakok tulajdonságai	<i>ható</i> melléknév	<i>ható</i> mondat
(i) fok/mértékhatározók	✓	*
(ii) lexikai deriváció bemenete	✓	*
(iii) fokozható	✓	*
(iv) argumentumszerkezet	*	✓
(v) olvasat	individual/stage	stage

Hasonló helyzet pl. a franciában és az angolban:

Leeman (1992):

- (16) a. une manette qui est abaissable rapidement (igei *-ble* alak)
a lever that is lowerable quickly
'a lever that is quickly lowerable – egy gyorsan lenyomható fogantyú'
- b. *un homme qui est abominable rapidement (melléknévi *-ble* alak)
a man who is horrible quickly
'a man who is (*quickly) horrible – egy (*gyorsan) rémisztő ember'
- (17) a. La manette ne paraît pas abaissable mais j'y arriverai quand même
the lever NE seems not lowerable but I in-it will.succeed anyway
'The lever does not seem lowerable, but I will succeed anyway.'
'A fogantyú nem látszik lenyomhatónak, de majdcsak sikerülni fog (lenyomni).'
- b. un prix abordable = ?? un prix qu'on peut aborder
a price reasonable/affordable a price that one can reach
'egy elérhető/megengedhető ár – ?egy ár amit meg lehet engedni'

Fabb (1984):

nem produktív *-able*

- (18) a. *perishable; variable* 'romlandó; változandó'
b. *palatable, objectionable, comfortable* 'ízletes, kifogásolható, kényelmes'
c. **it is flammable to ashes* 'hamuvá éghető'
d. **he is risible out of the room* 'kinevethető a szobából'

produktív *-able*

- (19) a. *rememberable, conquerable, wearable* 'emlékezhető, meghódítható, hordható'
b. *Beef is eatable raw.* 'A marhahús nyersen ehető.'
c. *Trout is hammerable flat.* 'A pisztráng laposra kalapálható.'

3. Szintaktikai különbségek: igekötőhelyzet

3.1. Nem-semleges mondatokban

- fókusz ill. tagadás után elválik az igekötő a *ható* mondatokban (ld. még Farkas, megj. előtt)

- (20) a. János megbízható ma ezzel a feladattal. HATÓ MONDAT
b. JÁNOS bízható ma meg ezzel a feladattal.
c. János nem bízható ma meg ezzel a feladattal.

- (21) a. János ma beszámítható. HATÓ MELLÉKNÉV
b. * JÁNOS számítható ma be.
c. * János nem számítható ma be.

- TP ellipsis mellett elválik az igekötő a *ható* mondatokban (Lipták 2012)

- (22) A: Meg bíztad Jánost a feladattal?
B: Meg. = [FP Meg [TP ~~bíz~~am — Jánost — a feladattal]].

- (23) A: Megbízható János a feladattal? HATÓ MONDAT
B: Meg [TP ~~bíz~~-ható János a feladattal].

(24) a. A: Beszámítható ma János? HATÓ MELLÉKNÉV
B: *Be [_{TP} számít ható ma János].

b. A: Milyen ember János? Megbízható?
B: *Meg [_{TP} bízható János].

- az igekötő preminális helyzetben a tagadás elé tehető a *ható* mondatoknál, sok esetben jelentés különbség nélkül; a *ható* mellékneveknél ez nem lehetséges:

(25) a. ez egy szó szerint {nem lefordítható / le nem fordítható} kifejezés HATÓ MONDAT
b. ez egy {nem megoldható / meg nem oldható} probléma
c. a {nem kiültethető / ki nem ültethető} virágok

(26) *ez egy be nem számítható ember HATÓ MELLÉKNÉV
*ez egy meg nem bízható ember

- igekötőmozgatás mondat szintű predikátumoknál általában akkor lehetséges, ha az igekötő szó szerinti jelentésben van használva (vö. kontraszthatás):

(27) a. ez a kifejezés szó szerint {nem fordítható le / *le nem fordítható }
b. ez a szakmai dilemma {nem oldható meg / *meg nem oldható }
(28) a. a könyvek a könyvtárból {nem vihetők ki / ki nem vihetők }
b. az ilyen cserepes virág {nem ültethető ki / ki nem ültethető }

- igekötőmozgatás nyomatékos *is* elé lehetséges:

(29) a. (azt mondta, hogy megoldható) és tényleg meg is oldható...
b. (azt ígérték, mára átadható a híd) és tényleg át is adható...

3.2. Semleges mondatokban

- az igekötő a kopula elé tehető, de itt erős lexikális variáció és idio- vagy dialektális különbségek észlelhetők (adatok forrása: *Google*)

(30) a. az iparművészeti múzeum új palotája nemsokára ünnepélyesen át lesz adható fontos rendeltetésének
b. Babbage okos gépén a számok bármely sorozata be volt programozható
c. a Tudományos Zsebkönyvtárnak be kellett érnie abban az időben azzal a papirossal, amely erre a célra fel volt használható

A szintaktikai viselkedés tanulsága:

- a mondat szintű *ható* alakok szintaktikai viselkedés terén a névszói állítmányokkal rokoníthatók abban, hogy \emptyset kopula [jelen idő, 3. személy] esetén belemozognak az időjeles (=véges) mondat fejébe, a *Tense*-be;
- ez valószínűleg az *-Ó* morféma következménye (lásd 5. szakasz)

(31) a. (azt mondta, hogy megoldható) és meg is (*tényleg) oldható... ható mondat
b. (azt mondta, hogy nem büszke) és nem is (*tényleg) büszke... melléknév
c. (azt mondta, hogy meg lesz oldható) és meg is lesz tényleg oldható...
d. (azt mondta, hogy nem lesz büszke) és nem is volt tényleg büszke...

4. Morfolofonológiai különbség: kötőhangzó

- variáció az *-ó/-ő* végű mellékneveknél (Kálmán et al. 2012)

(32) Ezek a lányok méltó{-k/-ak} a díjra.

(33) A piros színű gombák nem ehető{-k/-ek}.

- 34 önkéntes tesztkitöltő szerint a *ható* melléknevek ugyanilyen variációt mutatnak, a *ható* mondatok viszont a kötőhangzó nélküli formával állnak, akár a jelenidejű participiumok²

(34) a. A 10 évesnél régebbi használt autók nem számítható{-k/[?]*-ak} be egy új autó árába.

b. A legfiatalabb asszisztensek még nem bízható{-k/[?]*-ak} meg nehezebb feladatokkal.

(35) a. (Sok diák volt a teremben.) A kiváló{-k/-ak} jutalmat kaptak.

b. (Sok diák állt a téren.) A tömegeből kiváló{-k/^{*}-ak} hazasétáltak.

5. Szintaktikai szerkezet

5.1. *ható* nemvéges mondat

Szerkezet: ModP: potential; vP: eseményjelző (eventive) és passzív (ágens jeggyel, cf. Embick 2004)

(36) [_{CP} Op_i [_{TP} -*Ó* [_{ModP} -*hAt* [_{vP} [_{VP} V e_i]]]]]

(37) *főnév előtti helyzetben vonatkozó mellékmondatként*

a. [_{DP} az [_{NP} [_{CP} Op [_{TP} ezzel a feladattal (a főnök által) (bármikor) megbízható]] mérnök]]]

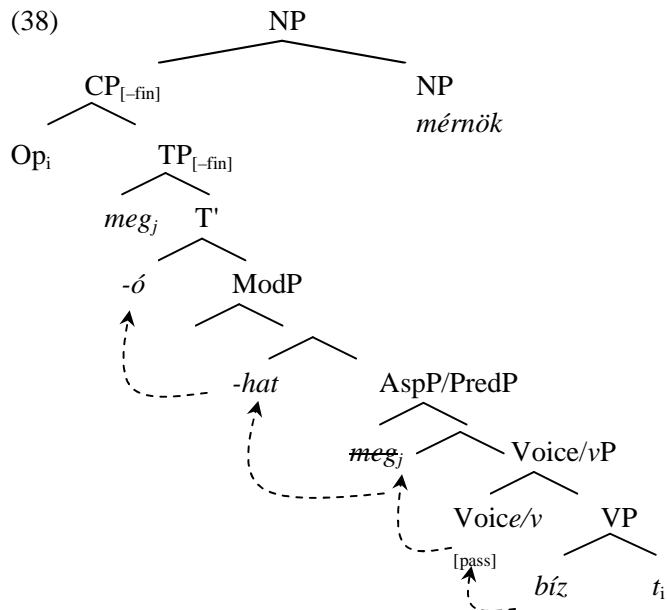
a nemvéges mondat bal periferiája kitölthető

b. [_{DP} az [_{NP} [_{CP} Op [_{TP} ezzel a feladattal [_{QP} bármikor [_{FocP} csak a főnök által megbízható]]]] mérnök]]]

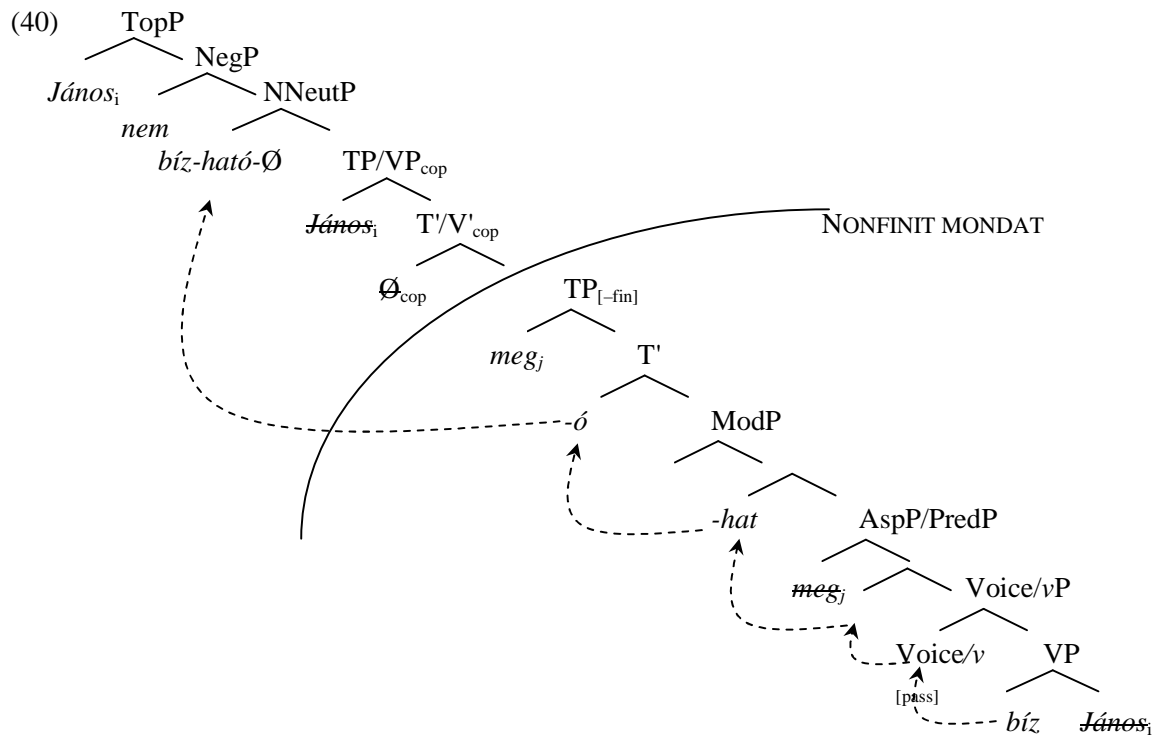
mondatszintű predikátumként

c. a mérnök (a főnök által) (bármikor) [_{TP[-fin]} megbízható] volt (ezzel a feladattal)

² Köszönet Váradi Tamásnak a teszt futtatásáért.

(39) János nem bízható meg (... ma ezzel a feladattal)

5.2. *ható* melléknév

Ugyanolyan szerkezetüként épül, mint a nemvéges mondat, de utána lexikalizálódik → szerkezete elhomályosul

(41) [TP -Ó [ModP -*hAt* [vP [vP V e]]]] → [Adj -*hAtÓ*]

→ a fentiekből következően a VP/vP csak a nemvéges *ható* mondatokban van jelen, a melléknevekben nincs. Így a két forma közül csak a *ható* mondat szolgálhat VP ellipsis előzményeként, mert a parser/elemző csak ebben tudja felismerni az igét (Felmérésben: 5 = grammatikus, 1 = rosszul formált)

- (42) a. Jánost sokmindennel nem lehet megbízni, de fordítási feladatokkal talán meg lehet [=bízni]
az alapmondat átlagos értéke: 4.23
 b. János nem bízható meg sok mindennel, de fordítási feladatokkal talán meg lehet [=bízni]
a nemvéges mondat átlagos értéke: 2.61
 c. *János sok esetben nem megbízható, de ebben az esetben talán meg lehet [=bízni]
a melléknév átlagos értéke: 1.07

- a kivételes, intranszítív igét tartalmazó alakok — *lakható, alható, élhető, közlekedhető* — mind lexikalizált melléknevek. De az ilyenek újabb eredetű formái sem a szintaxisban képződnek, vö. pl. **futható* alább, mert a szövegkörnyezetükből kiszakítva érthetetlenek; inkább a többi kivételes alakhoz hasonlóan analógiásan gyártódnak.

"A hangoskönyvet újabban azzal reklámozzák, hogy a „futók irodalma” – ilyen szlogen persze nincs, most találtam ki. Ettől még futás közben remekül lehet hangoskönyvet hallgatni. Egyesek szerint ez biztosan inadekvát befogadási forma, nem mindenki vágyik arra, hogy futás közben a fülébe csacsogjon valaki; mások talán dinamikus Parti Nagy-meséket töltenek az iPodjukra kocogás előtt. De a kritika ne legyen szégyenlős, vegye számba a jól futható irodalmi műfajokat." (Ex libris, ÉS 2013. jún. 28)

6. Összefoglalás

2. Táblázat

a <i>ható</i> alakok tulajdonságai	<i>ható</i> melléknév	<i>ható</i> mondat
(i) fok/mértékhatározók	✓	*
(ii) lexikai deriváció bemenete	✓	*
(iii) fokozható	✓	*
(iv) argumentum- és eseményszerkezet	*	✓
(v) olvasat	individual/stage	stage
(vi) igekötő	nem válik el	elválik
(vii) kötőhangzó	variációt mutat	*
(viii) az alapige mint VP ellipsis előzménye	nem ismerhető fel	valamennyire felismerhető

References

- Booij, Geert E. 1985. Coordination reduction in complex words: A case for prosodic phonology. In: Harry van der Hulst, Norval Smith (eds), *Advances in nonlinear phonology*, 143–60. Foris, Dordrecht.
- Fabb, Nigel. 1984. Syntactic affixation. Dissertation, MIT. Cambridge, MA.
- Fábregas, Antonio. 2005. *The Definition of the Grammatical Category in a Syntactically Oriented Morphology. Nouns and Adjectives*, unpublished doctoral dissertation, Madrid, UIIOG /UAM.
- Farkas, Judit. To appear. Az ige analógiájára működő *-ható* és *-AndÓ* konstrukciók. Proceedings of *Analógia és modern nyelvtan. A magyar nyelvészeti kutatások újabb eredményei III*. 5-6 July 2012, Kolozsvár.
- Holmberg, Anders. 2001. The syntax of *yes* and *no* in Finnish. *Studia Linguistica* 55. 141-174.
- Kálmán, László, Péter Rebrus and Miklós Törkenczy. 2012. Possible and impossible variation in Hungarian. In Kiefer, Ferenc, Mária Ladányi & Péter Siptár (eds) *Current Issues in Morphological Theory*. John Benjamins, 23-49.
- Kenesei, István. 1989. Adjuncts and arguments in VP focus in Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* 45: 61-88.
- Kenesei, István. 1995. On bracketing paradoxes in Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* 43: 153-173.
- Kenesei, István. 2005. Nonfinite clauses in derived nominals. In Christopher Piñón and Péter Siptár (eds.), *Approaches to Hungarian, Vol. 9*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 161-186.
- Kenesei, István. to appear. On a multifunctional affix in Hungarian. *Word Structure*.
- Kiefer, Ferenc. 2008. A melléknevek szótári ábrázolásáról. *Strukturális magyar nyelvtan* 4. 505-538.
- Kiefer Ferenc & Mária Ladányi. 2000. A szóképzés. In: Kiefer Ferenc (ed.) *Strukturális magyar nyelvtan* 3, *Morfológia*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 137-164.
- Koopman, Hilda and Anna Szabolcsi. 2000. *Verbal complexes*. Cambridge, MIT Press.
- Leeman, Danielle. 1992. Deux classes d'adjectifs en *-ble*. *Langue Française* 96: 45-63.
- Lipták, Anikó. 2012. Verb-stranding ellipsis and verbal identity. *Linguistics in the Netherlands* 82-96.
- Lipták, Anikó. 2013. The syntax of emphatic positive polarity in Hungarian: evidence from ellipsis. *Lingua* 128, 72-94.
- Perridon, Harry & Petra Sleeman 2011. The noun phrase in Germanic and Romance: common developments and differences. In P. Sleeman & H. Perridon (Eds.), *The noun phrase in Romance and Germanic: structure, variation, and change Vol. 171*, pp. 1-22. Amsterdam: Benjamins.
- Selkirk, Elizabeth. 1982. *The Syntax of Words*. Cambridge MA, MIT Press.
- Sleeman, Petra & Els Verheugd. 2000. Deverbal adjectivization as a gradual process. *Acta Linguistica Hungarica* 47: 315-333.
- Surányi, Balázs. 2009a. Verbal particles inside and outside vP. *Acta Linguistics Hungarica* 56: 2-3, 201-249.
- Surányi, Balázs. 2009b. Locative particle and adverbial incorporation at the interfaces. In É. Kiss, Katalin (ed), *Adverbs and adverbial adjuncts at the interfaces*. Mouton de Gruyter. Berlin / New York.
- Varela, Soledad. 1990. *Fundamentos de morfología*. Madrid: Síntesis.
- Wasow, Thomas. 1977. Ttransformations and the lexicon. In P. Culicover, A. Akmajian and T. Wasow (eds), *Formal syntax*. NY: Academic Press